
La necròpoli de cremació de Can Roqueta. Mort i ritus funeraris entre els segles x i vi cal. ANE a la depressió Prelitoral Catalana

Xavier Carlús i Martín, arqueòleg (Universitat Autònoma de Barcelona) / xcarlusmartin@gmail.com

La necròpoli de Can Roqueta s'inscriu en els anomenats "espais funeraris plans amb tombes de cremació". La principal característica d'aquests llocs és la particular morfologia de les seves tombes. Es tracta de fosses excava- des al subsòl, les quals contenen els dipòsits funeraris, amb les restes de la cremació. Aquest tipus d'enterraments, característics de la darrera fase de l'edat del bronze i la primera edat del ferro, són propis de la Catalunya litoral, prelitoral i interior. La troballa de més d'un miler de tombes fan de Can Roqueta una de les necròpolis més im- portants del sud d'Europa.

Paraules clau

Prehistòria recent, necròpoli, tomba, ritu, cremació

Figura 1. *Emplaçament de la necròpoli amb relació al polígon industrial de Can Roqueta i a l'EDAR Sabadell-Riu Ripoll. Escala original 1:150.000. Elaboració: Xavier Carlús Martín.*

41

Introducció

La necròpoli de Can Roqueta (figura 1) s'inscriu, a nivell teòric, en els anomenats “espais funeraris plans amb tombes de cremació” (RUIZ ZAPATERO, 2001, p. 274), en contraposició als “espais funeraris amb túmuls”. La característica principal d'aquests espais és la particular morfologia de les seves tombes. Es tracta de fosses o “*loculi*”, excavades al subsòl, les quals contenen els receptacles funeraris amb les restes de la cremació, protegides mitjançant una tapadora i una coberta i/o senyalització lítica. Aquest tipus d'enterraments, característics de la darrera fase de l'edat del bronze i la primera edat del ferro, són propis de la Catalunya litoral, prelitoral i interior:

Can Missert (Terrassa, Barcelona), Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès, Barcelona), Coll s'Avenc i Serrat de Balà (Tavertet, Barcelona) o Can Bech de Baix (Agullana, Girona), i del sud de França: Le Moulin (Mailhac, Aude).

La primera notícia sobre la necròpoli i el paratge arqueològic de Can Roqueta es remunta al 1913, any en el qual Joan Vila i Cinca (1856-1938), arqueòleg afeccionat, recull en una monografia de caràcter local la troballa d'un conjunt de recipients ceràmics procedents d'una necròpoli d'incineració situada a tocar de Can Roqueta (VILA, 1913, p. 11; 1927, p. 10). Posteriorment, els vasos foren estudiats per Pere Bosch i Gimpera, el qual publicà la troballa a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans dels anys

1913-1914 (BOSCH I GIMPERA, 1913-1914, p. 872-873). Anys després, diversos investigadors/es han inclòs aquesta necròpoli dins dels seus treballs de síntesi i han classificat les restes exhumades dins de la cultura dels camps d'urnes recents, entre el 900 i el 800 aC (MALUQUER DE MOTES, 1945-1946; ALMAGRO BASCH *et al.*, 1965; ALMAGRO GORBEA, 1977; PETIT, 1986; RUIZ ZAPATERO, 1985) (figura 2).

Des del 1950, el paratge de Can Roqueta ha sofert les conseqüències del desenvolupament urbanístic de Sabadell. Aquesta transformació del paisatge rural, iniciada amb la construcció d'habitatges i la creació d'un polígon industrial, encara continua. Aquesta expansió del teixit urbà ha motivat diverses intervencions arqueològiques d'urgència i de caràcter preventiu. Entre el 1999 i el 2000 s'amplià el complex industrial i es construí una planta de tractament d'aigües residuals (EDAR Sabadell-riu Ripoll). El projecte de construcció d'aquesta infraestructura, promogut per la Junta de Sanejament d'Aigües (actualment Agència Catalana de l'Aigua) del Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya i executat per FCC S.A., motivà la realització d'un projecte arqueològic, que donà com a resultat la localització i excavació de la necròpoli descoberta per Joan Vila i Cinca (CARLÚS, 2002; CARLÚS, LARA, 2004, p. 59-63; CARLÚS *et al.*, 2007, p. 137-181).

La necròpoli està emplaçada al sud-est del paratge homònim. La geografia on es localitza és la comuna a la Depressió Prelitoral Catalana. El paisatge està constituït per una serra, força modificada pels agents naturals, integrada per petites elevacions que no superen els 200 m d'altitud, planúries d'escàs recorregut, valls de poca profunditat i diversos cursos d'aigua que drenen el relleu. La necròpoli es troba ubicada, precisament, entre una d'aquestes elevacions, la serra de Sant Iscle, i un rierol de poc cabdal, el torrent de Can Llobateres.

Quant a la geomorfologia del lloc, la Depressió Prelitoral és una cubeta miocènica limitada per les serralades Litoral i Prelitoral. En el sector que ens pertoca, el central, la depressió està curullada amb materials d'origen continental (AGUSTÍ *et al.*, 1985; MAS, 1989). En aquest sector podem distingir diferents unitats de deposició d'origen fluvial i torrencial, de gran diversitat litològica i sedimentològica, font de capta-

ció de matèries primeres. El substrat geològic sobre el qual hi ha la necròpoli està format per dipòsits terciaris, coberts per sediments al·luvials quaternaris: llims i argiles de matriu sorrenca. A la base trobem canals de matriu arenosa i llimosa, reblerts de graves i rierencs. Per sobre trobem carbonat càlcic concrecionat, "torturà" (CHECA, RIUS, 2000). Entre els dos nivells descrits es localitza un important nivell freàtic que proveeix d'aigua diversos brolladors i rieres.

El panorama geològic i hidrològic descrit defineix un lloc de gran fertilitat i de vastos recursos naturals i de proveïment. Els diversos assentaments documentats a Can Roqueta posen de manifest un model d'ocupació del territori de grans possibilitats per al desenvolupament econòmic i social dels grups humans establerts, integrat per llocs d'habitat, espais d'ús cultural i funerari, àrees de producció i emmagatzematge..., envoltats d'àmplies zones de vegetació, on s'intercalarien boscos i pastures (CARLÚS, TERRATS, 2003, p. 29).

El nínxol ecològic que envolta la necròpoli estaria format per boscos escleròfils mediterranis i de ribera. Les anàlisis pol·líniques, antracològiques i carpològiques efectuades a Can Roqueta (BURJACHS, 1999-2001; PIQUÉ, 1999; MENSUA, PIQUÉ, 2002; ROVIRA, BUXÓ, 1999) fan palesa l'existència d'un paisatge vegetal molt obert, integrat per boscos mixtos poblats, principalment, per alzines (*Quercus ilex*), roures (*Quercus sp. caducifoli*) i pins (*Pinus halepensis*). L'estrat arbustiu estaria format per l'arboç (*Arbutus unedo sp.*), el boix (*Buxus sp.*) i el bruc (*Erica sp.*). Els boscos en galeria, que creixen resseguint els cursos fluvials, estarien integrats per oms (*Ulmus sp.*) i pollancres (*Populus sp.*). L'anàlisi de la fusta carbonitzada, apareguda a la necròpoli, mostra una utilització preferent de l'alzina (*Quercion ilicis galloprovinciale*) i el roure (*Quercus sp. caducifoli*) com a combustible per a les cremacions. El conjunt de fustes i carbons estudiats indica que la captació de combustible fou realitzada en els boscos propers. Aquesta captació se centra en l'estrat arbori més que en l'arbustiu –aquest darrer està poc representat a la necròpoli. L'anàlisi carpològica de la mostra recuperada, a l'àmbit domèstic del jaciment, indica que a la darrera fase de l'edat del bronze es conrea, principalment, civada (*Hordeum vulgare*), espelta (*Triticum dicoccum*), mill (*Panicum mili-*

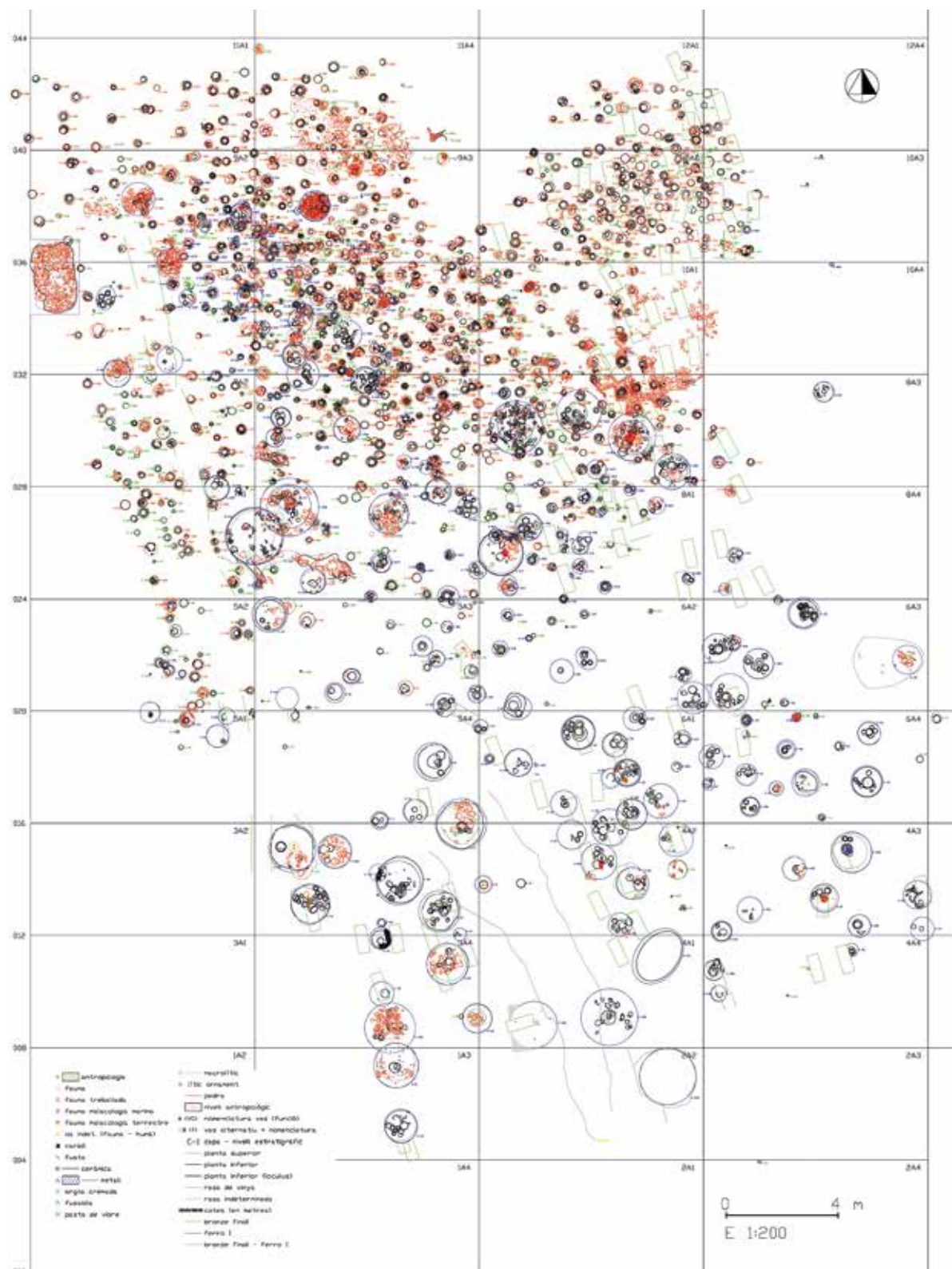

Figura 2. Planimetria general de la necròpoli de Can Roqueta. Escala original 1:200. Elaboració: Xavier Carlús Martín.

aceum) i panís (*Setaria italica*). A la primera edat del ferro s'hi afegeix el blat nu (*Triticum aestivum/durum*) i desapareix el panís. Quant a les lleguminoses, les espècies documentades a l'edat del bronze són la fava (*Vicia fava var. minor*) i la lletia (*Lens culinaris*), i a la primera edat del ferro, el pèsol (*Pisum sativum*). Hi ha constància de la recol·lecció de fruits silvestres com les mores (*Rubus fruticosus*), els aglans (*Quercus sp.*) i l'aliguer (*Sambucus sp.*), com també de plantes ruderals.

Aquest context vegetal incorpora l'existència d'insectívors, mustèlids, cànids, suïds, lepòrids i rosegadors. La cabana ramadera estava formada per ovicaprins, bovins i suïds. Aquestes espècies domèstiques les trobem també representades a la necròpoli en concepte d'ofrenes càrnies (CASELLAS, 1999; MONTÓN, MARTÍNEZ, 1999; MONTERO, 2004).

Cronologia i periodització

La necròpoli presenta dos períodes ben definits, successius en el temps i amb una clara identitat material: darrera fase de l'edat del bronze i primera edat del ferro. El seu inici degué produir-se en el segle x cal. ANE. Això no obstant, és possible que pogués entrar en servei amb anterioritat, en concret vers el darrer quart del segon mil·lenni aC, a raó de la relació establerta entre certs materials ceràmics de la necròpoli i el forn CR-60 de Can Roqueta sector DIASA (2950±45 BP). D'aquesta manera, l'inici de la necròpoli podria ser coetani a la primera fase del poblat. Tot i la dilatada duració d'aquest període, no ha estat possible subdividir-lo en fases. Les datacions radiocarbòniques obtingudes permeten contextualitzar determinats materials ceràmics, ben representats a la necròpoli, com és el cas de les urnes de perfil globular amb coll diferenciat, cilíndric o subcilíndric, i vora secant convexa, tipus Can Missert III, o les urnes de perfil globular amb coll no diferenciat i vora secant rectilínia, tipus Can Missert IV. Aquestes urnes es troben decorades amb acanalats i impressions. La decoració pot localitzar-se al coll i/o al cos superior del vas. A banda de les formes descrites, n'existeixen altres tipus, igualment abundants: es tracta dels característics plats tapadora, de morfologia troncocònica, i dels tupins, els quals solen estar decorats amb motius acanalats.

Els objectes metàl·lics atribuïbles al bronze final són de coure/bronze. Es tracta, principalment, d'elements d'ornament personal per al vestit, el cos i el cabell, com els braçalets (senzills i múltiples, habitualment llisos i ocasionalment decorats), les agulles de cap enrotllat i els botons. També trobem elements de cura personal, com les pinces de depilar i les navalles d'afaitar (sempre de làmina rectangular o de forma trapezoïdal, amb diferents sistemes d'emmanegament), a més de bèl·lics, com alguna punta de sageta, amb aletes i peduncle, de tipus mailhacià. Tots els tipus descrits els trobem àmpliament representats a les necròpolis d'incineració d'aquest horitzó, tant a Catalunya: fase I de Can Bech de Baix (Agullana, Girona) 900-800 aC (TOLEDO, 2006, p. 243), com al país veí: le Moulin (Mailhac, Aude). La majoria d'aquests objectes perduren fins als inicis de la primera edat del ferro (ROVIRA, 2002, p. 43-44).

En el transcurs del segle VIII cal. ANE, concretament durant la segona meitat de la centúria, es produeix la transició vers la primera edat del ferro, la qual es manifesta a partir dels objectes metàl·lics associats i l'inici d'una producció ceràmica diferent, amb recipients de perfil bitroncocònic i vora secant recta desenvolupada. Aquest moment de transformació és molt més perceptible a través dels metalls, entre els quals trobem les fíbules de pivot i de doble ressort, anteriors a l'aparició dels primers ferros (LÓPEZ CACHERO, 2005, p. 480; MARLASCA *et al.*, 2005, p. 1039-1049; LÓPEZ CACHERO *et al.*, 2009). La fíbula de pivot sembla que és d'origen mediterrani; els únics paral·lels coneguts a la regió provenen de les necròpolis de Can Bec de Baix i del Calvari (GIARDINO, 1995; PALOL, 1958, p. 73, 213-214; TOLEDO, 2006, p. 183; VILASECA, 1943). Els paral·lels més significatius els trobem al jaciment francès de Le Peyrou (NICKELS *et al.*, 1989) i al derelict de Rochelongue (BOUSCARAS, HUGUES, 1967). La fíbula de doble ressort també té un origen incert; es tracta d'un objecte relacionat amb les pràctiques comercials fenícies, d'àmplia distribució peninsular. Sorgeix per primer cop al sud de la península Ibèrica, vers el segle VIII aC. Els primers exemplars regionals sorgeixen entre el 750 i el 650 aC (VILASECA, 1943; PALOL, 1958). Altres ítems metàl·lics propis d'aquest moment són les agulles de cap anul·lar i de cap en-

rotllat, i les característiques navalles d'afaitar. A finals de segle, sembla que es produiria l'arribada dels primers objectes de ferro, fonamentalment ganivets (LÓPEZ CACHERO, 2005, p. 480-481).

Després d'aquest període, trobem un horitzó clàssic de la primera edat del ferro que transcorre a través de tot el segle VII cal. ANE, fins a l'abandonament de la necròpoli, entre el 600 i el 575 cal. ANE. Els vasos d'aquest període presenten també perfil bitroncocònic i vora secant recta desenvolupada. S'amplien les tècniques decoratives emprades anteriorment i trobem acanalats de traç fi i gruixut (horitzontals, verticals i oblics), impressions (petits traços oblics, circulars, espigues, mitja canya, etc.), incisions (tretos horitzontals de doble i triple traç, etc.), aplicacions (cordons impresos horitzontals), pintura (motius geomètrics diversos), etc. Els plats, les tapadores i els tupins continuen essent elements característics de l'aixovar funerari. També trobem reproduccions, obrades a mà, de formes fenícies tipus Cruz del Negro, amb dues nanses, o dels contenidors tipus *pithos* de quatre nanses. El repertori ceràmic obrat a torn és testimonial, es limita només a un parell de peces de procedència fenícia: una àmfora de coll desenvolupat, tipus *Cruz del Negro*, i una gerra *pithoide*. La presència d'aquests dos vasos s'ha d'entendre com el resultat de la intervenció de les comunitats indígenes en les xarxes d'intercanvi desenvolupades entre l'Ebre i el golf de Lleó durant la primera edat del ferro. Per les seves característiques tècniques i decoratives (pintura monocroma de bandes horitzontals), no seria gens improbable un mateix context cronològic datat entre finals del segle VII i principis del VI cal. ANE (MARLASCA *et al.*, 2005, p. 1039-1049).

Els objectes metàl·lics són els elements més rellevants a l'hora de definir aquesta fase. Destaquen els ganivets tipus *Grand Bassin I* (NICKELS *et al.*, 1989), característics de les necròpolis de la primera edat del ferro del sud de França i de Catalunya (PONS, 1984; ROVIRA, 1988; ROVIRA, 2002, p. 45-46). Aquests ítems acompanyen a les fíbules serpentiformes, de ferro o bimetàl·liques. Els paral·lels més significatius els tenim a la necròpoli veïna del Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès, Barcelona). Es troben ben documentades a les necròpolis que pertanyen a la faciès Grand Bassin I del Llenguadoc, com Agde o Bonne Terre

(CLOP *et al.*, 1998, p. 97). Un altre tipus de fíbula fèrrica és la de ressort bilateral. Els paral·lels més significatius els tenim a la necròpoli del Pla de la Bruguera (CLOP *et al.*, 1993, p. 38) i a les Sitges de la UAB (Cerdanyola del Vallès, Barcelona), datades entre el 650 i el 575 aC (MAYA, 1985, p. 37). Dins d'aquest conjunt de materials sobresurten els elements de cinturó (botons i plaques de coberta) i les sivelles. A Catalunya han estat datades entre els segles VII i VI aC (ROVIRA, 1997); trobem elements semblants tant a França (GUILAINE, 1972) com a Catalunya (CLOP *et al.*, 1998). Altres objectes de ferro força freqüents són els elements anulars, com els braçalets, les cadenes o les anelles. E. Pons (1984) data aquests objectes entre els segles VII i VI aC. A banda, destaca la troballa d'ítems relacionats amb el ritual funerari: un *scalptorium*, un *simpulum*, diversos fragments de mos de cavall o un ast de rostir. Es tracta d'elements ben representats en contextos propis de la faciès *Grand Bassin*, datada entre finals del segle VIII i principis del VI cal. ANE. Aquest fet, junt amb la inexistència d'armament de ferro i de ceràmica paleoibèrica, permet situar el final de la necròpoli vers les acaballes del segle VII o el primer quart del segle VI cal. ANE (LÓPEZ CACHERO, 2005, p. 483).

45

Caracterització de la necròpoli

El context cultural de la necròpoli de Can Roqueta se situa dins de la més genuïna tradició dels cementiris de cremació de l'occident europeu, és a dir, el que tradicionalment s'ha definit com a camps d'urnes. Arribats a aquest punt, volem fer una digressió semàntica sobre els termes "incineració" i "cremació". Ambdós noms s'usen de manera habitual com a sinònims, tot i que per a l'antropologia no ho són. Els investigadors anglosaxons i francesos no fan cap distinció entre ambdós substantius i empenen un únic terme, *incineration/incinération* o *cremation/crémentation*, respectivament (PONS, SOLÉS, 2008, p. 88). Els investigadors espanyols, generalment usen la paraula incineració per referir-se a l'acció i efecte d'una combustió incompleta, però en realitat no es documenten ni analitzen cendres, és a dir, la pols que queda després d'una calcinació íntegra, sinó restes òssies que presenten diversos graus de cremació (PEREIRA,

2001, p. 12). Val a dir que les pires funeràries no solen sobrepassar els 850° centígrads. Per aquest motiu no sembla precis parlar d'incineració, que implicaria la reducció del cos a cendres, la qual cosa exigiria mitjans pirotecnològics més sofisticats (SANTONJA, 1985, p. 46). Altres investigadors/es sostenen que la diferència entre ambdós termes radica en la intenció voluntària i expressa de cremar el cos fins a reduir-lo a cendres (PONS, SOLÉS, 2008). D'ara endavant parlarem de la cremació en referència al ritual mantingut pels subjectes de la darrera fase de l'edat del bronze i del ferro. En definitiva, l'ús del foc en el ritual funerari no significa altra cosa que la "transformació", és a dir, canviar una substància per una altra sense possibilitat de retrocés. La cremació suposaria la representació metafòrica del trànsit d'una vida corpòria a una existència merament espiritual. Independentment del resultat provocat per l'acció del foc, l'important és allò que en transcendeix i allò que migra del subjecte. Tot això s'explica dins l'esfera de les creences i les doctrines socials, un camp de difícil interpretació d'acord amb el registre existent.

El desenvolupament de la cultura incineradora al nord-est peninsular no fou homogeni, hi ha una acusada diversificació regional segons el substrat existent. La diversificació territorial afecta els ritus funeraris, els quals presenten trets peculiars: camps de túmuls, pseudotúmuls, túmuls plans o camps d'urnes. Durant la darrera fase de l'edat del bronze o camps d'urnes recents (900-700 cal. ANE) es generalitzen les necròpolis de tombes planes (RUIZ ZAPATERO, 1995, p. 229). Volem recordar que aquesta terminologia ha estat rebutjada per la major part dels investigadors francesos, els quals defensen que les necròpolis del Midi francès devien ser tumulàries i que la inexistència d'aquestes superestructures es deguda a la seva no conservació (CACHERO, 2005, p. 487). Abundant en el mateix tema, P. Castro (1994, p. 8) sospita que una gran part de les necròpolis de camps d'urnes del nord-est peninsular comptaven amb superestructures de senyalització i que la interpretació del model constructiu podria haver descansat en una apreciació distorsionada del registre. Nosaltres continuarem emprant l'epítet "pla" per qualificar la tipologia de la major part de tombes documentades a Can Roqueta. Encara que s'infereix l'existència de superestructures de cobriment, aques-

tes no mostren la complexitat dels túmuls del Baix Segre-Cinca, del Baix Aragó o del Pirineu.

Sense entrar en detalls, el ritual funerari identificat a la necròpolis de Can Roqueta presenta tres estadis, els quals se succeeixen de manera lògica i diacrònica. L'estadi predeposicional inclou la mort i la preparació del cadàver, la construcció de la pira, la col·locació del difunt sobre l'estructura de combustió, la deposició de les ofrenes, la cremació, la recollida i la selecció de les restes òssies, la recollida d'objectes ofrenats, deposició de les restes dins del dipòsit primari (urna/farcell), reunió de l'aixovar funerari, banquet funerari i excavació del dipòsit secundari (fossa). L'estadi deposicional inclou la deposició de l'urna, la deposició de l'aixovar funerari i de les ofrenes, i cerimònies prèvies a la clausura de la tomba. L'estadi postdeposicional inclou la clausura de la tomba, la senyalització del lloc, cerimònies de comiat, visites i deposició d'ofrenes commemoratives, l'obertura de la tomba amb finalitat funerària, l'obertura de la tomba amb finalitat espúria (espoli) i l'abandó de la tomba. Dins de cada un dels estadis entren en relació un conjunt d'actes físics i metafísics que segueixen una seqüència lògica i que es reconeixen per la tipologia, l'estat i la posició dels artefactes que participen del ritual de la mort.

Les necròpolis de tombes planes són característiques de l'Empordà, de la Catalunya central i de la Catalunya meridional. Les estructures funeràries són senzilles, es tracta d'una fossa excavada al subsòl, veritable dipòsit funerari, i una modesta superestructura lítica, que protegeix i assenjala la tomba. La generalització d'aquest tipus d'estructures no descarta, però, l'existència de tombes "complexes" des d'un punt de vista constructiu i/o ritual. A la necròpoli de Can Roqueta conviuen ambdós models: tombes senzilles (figura 3) i tombes complexes, que expressen una clara voluntat de transcendir (figura 4). Es tracta de sepultures excavades al subsòl, de grans dimensions, amb un contingut artefactual més que considerable i una superestructura proporcional al seu volum (CARLÚS, LARA, 2004, p. 59-63; CARLÚS *et al.*, 2007, p. 175-178). La necròpoli del Calvari (El Molar, Tarragona) també és un bon exemple de la coexistència de tombes senzilles (sense protecció o amb poca protecció) i tombes complexes. P. Castro (1994, p. 114) estableix

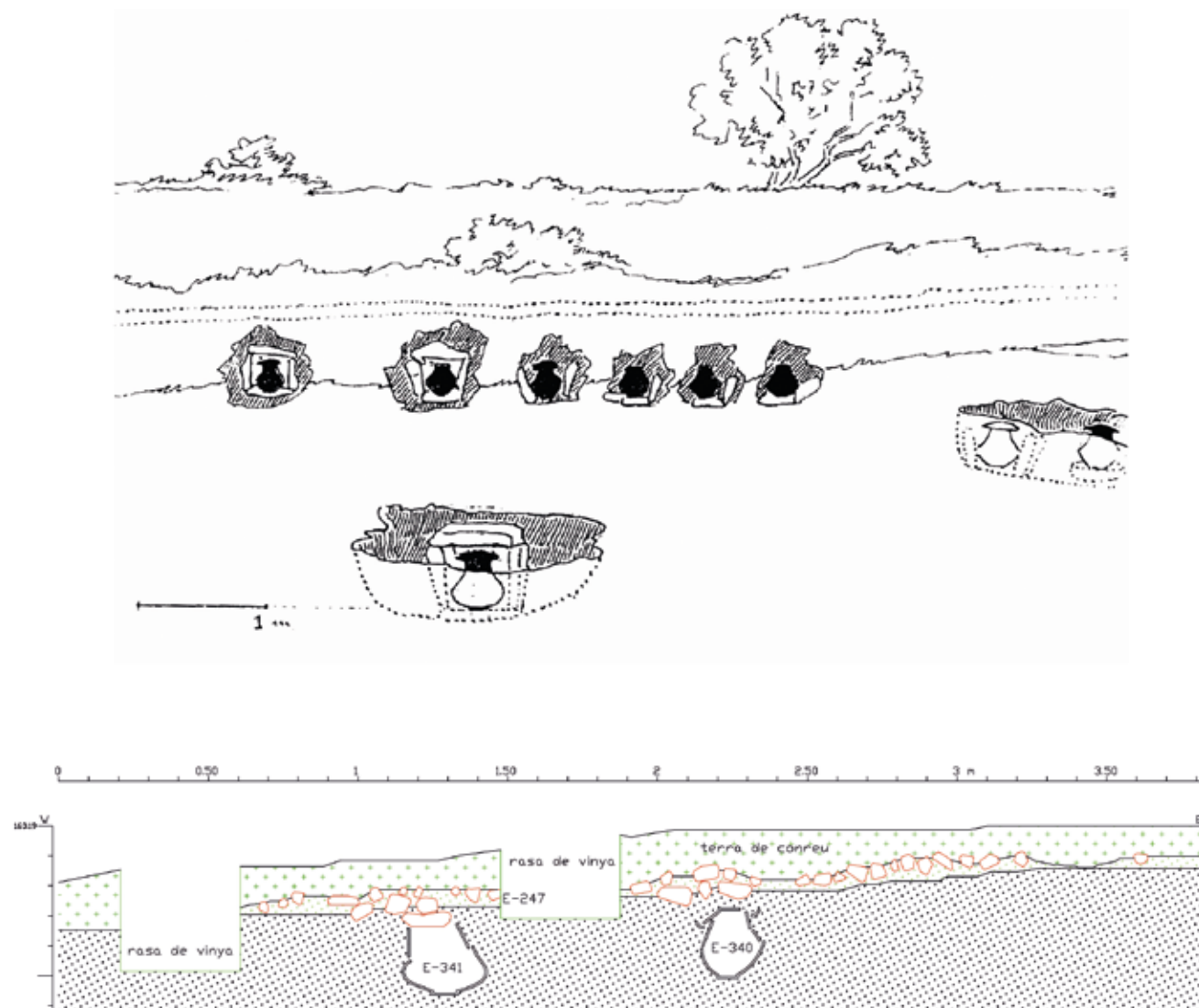

Figura 3. Imatge superior: croquis de la necròpoli de Can Roqueta segons Joan Vila i Cinca, publicat per Andreu Castells (1961: p.65-67). Escala original 1:100. Imatge inferior: secció parcial de l'empedrat E-247, amb les estructures de l'edat del bronze E-340 i E-341. Escala original 1:20. Elaboració de: Xavier Carlús i Martín i Equip d'Excavació Can Piteu-Can Roqueta.

la divisió entre ambdós tipus a partir de l'energia invertida en les estructures de cobriment. Així, doncs, proposa tres tipus de tombes: aquelles que no tenen estructura de protecció, les que presenten cobriment senzill i les complexes, les quals ofereixen un major desenvolupament. Els casos esmentats són el paradigma de la coexistència de les tombes complexes, cobertes per túmuls i/o pseudotúmuls, i les tombes senzilles, sense protecció o amb minsa protecció,

“planes”. Segons E. Pons (2008, p. 58-59) s'hauria de descartar la idea que relaciona els tipus funeraris amb individus de cultures distintes. Hi ha altres teories que permeten explicar aquesta dicotomia tipològica, per exemple, l'escenificació d'una diferenciació social i econòmica o l'adopció de costums exògens, producte de la relació amb altres col·lectius socials (ramaders transhumants, clans veïns, etc.). Des d'un punt de vista quantitatiu, cal destacar que el nombre

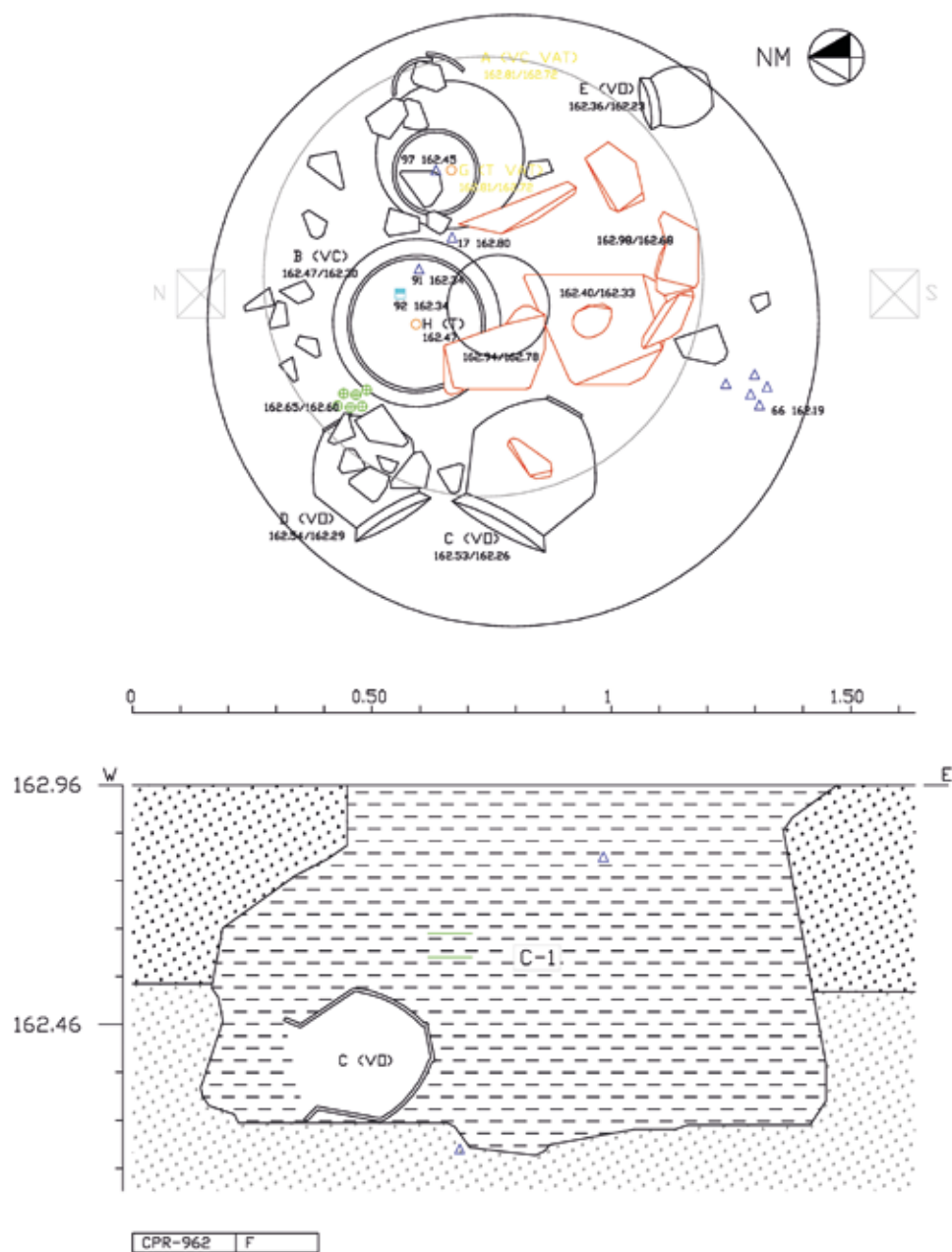

Figura 4. Tomba de la primera edat del ferro E-962. Escala original 1:20. Elaboració de: Xavier Carlús Martín i Equip d'Excavació Can Piteu-Can Roqueta.

de sepultures complexes o singulars documentades a la necròpolis de Can Roqueta és molt reduït, no supera el 8% del totalitat. Aquest tipus d'estructures són pròpies de la darrera fase de la necròpoli (segles VII-VI cal. ANE), coexisteixen amb tombes senzilles, amb superestructura de cobriment o sense. Ara bé, si quantifiquem el nombre de tombes complexes i senzilles dins del mateix període, la relació percentual canvia

de manera substancial: les tombes complexes representen el 37% del total documentat. Aquestes tombes presenten, habitualment, dipòsits funeraris més significatius des d'un punt de vista quantitatiu o qualitatiu i s'hi concentren els elements importats, com ara els pals de rostir, el *simpulum* i els vasos obrats a torn (MARLASCA *et al.*, 2005, p. 1039-1049). A l'hora de cercar el significat socioeconòmic de la divisió plan-

tejada topem amb la incertesa que planteja la correlació directa entre els conceptes de valor tangible (dipòsits funeraris, distribució espacial, inversió de treball, etc.) i la complexitat social de la comunitat que enterra (estatus, posició social, riquesa material, etc.). Tot i que el consum d'energia implicat en les tombes no és un sistema absolut de mesurar la diferenciació social i/o econòmica (RUIZ ZAPATERO, 2004, p. 294), la relació existent entre les estructures funeràries, els artefactes i les pràctiques culturals sí que ens permeten observar patrons de conducta social que evolucionen amb el pas del temps. Així, s'anirien incorporant objectes i hàbituds d'altres comunitats socials, properes o de pas, que possibilitarien el replanteig dels costums funeraris, mirall del canvi cultural esdevingut per un gradual procés d'aculturació. Així, doncs, la construcció de sepultures complexes entre els segles VII i VI cal. ANE podria ser conseqüència d'aquestes relacions establertes entre locals i forans, transpirinencs i/o mediterranis. Així, la incorporació i assimilació de nous models culturals tindria com a resultat l'augment de la complexitat social i cultural dels grups locals. D'aquesta manera, un segment de la població seria distingida mitjançant sepultures, cerimonials i/o aixovars singulars.

La necròpoli es troba emplaçada entre dos accidents geogràfics singulars, la vessant d'un turó que no supera els 180 m d'altitud i un torrent que neix d'una deu situada a 100 m. Un altre element geogràfic remarcable és el riu Ripoll, situat a l'oest de la necròpoli, a 700 m. Durant la prehistòria recent, aquest curs d'aigua tingué una àmplia funció social: esdevingué un veritable sender de transmissió cultural i de contactes econòmics. Mentre que la morfologia i la disposició del relleu permetrien la comunicació longitudinal dels grups humans, la xarxa hidrogràfica on s'insereix el riu Ripoll permetria la comunicació transversal, amb la qual cosa es facilitaria l'explotació del territori i l'aculturació (CARLÚS, TERRATS, 2003, p. 26-45). La localització dels assentaments no era atzarosa ni inconnexa. La necròpoli i l'hàbitat de Can Roqueta són un bon exemple d'assentament situat *ex novo*, pròxim a una xarxa de comunicacions. La seva sincronia cronològica manifesta un model, ja descrit per altres investigadors/es, d'associació poblat-necròpoli en àmbits diferenciats

(GONZÁLEZ *et al.*, 1999, p. 291-301). Aquest model d'ocupació es manifesta en altres llocs arqueològics com el Calvari (CASTRO, 1994, p. 124-128), Colomina 1 i 2 (FERRÁNDEZ *et al.*, 1991, p. 87) o Coll del Moro (RAFEL, 1993, p. 68), i es dedueix al Pla de la Bruguera (CLOP *et al.*, 1998, p. 122-123) o al Pi de la Lliura (PONS, SOLÉS, 2008, p. 109-110). La localització de la necròpoli de Can Roqueta, en una planura, molt a prop dels hàbitats, amb els quals manté una relació visual, indica una clara intenció, per part de la població vivent, d'incorporar o controlar el lloc on reposen els seus morts.

Com ja és sabut, l'emplaçament espacial de les necròpolis prehistòriques presenta unes clares connotacions simbòliques preestablertes. Així, doncs, no és casual la localització del lloc funerari respecte al lloc que sovint ocupen els vius. Per exemple, la particular ubicació dels llocs d'enterrament respecte als cursos d'aigua és un fenomen que sovint es relaciona amb la cerimònia del "trànsit" i que comporta unes fortes implicacions de l'imaginari col·lectiu (GRAELLS, 2008, p. 40-41). A la península Ibèrica, durant el període colonial, fenici i púnic, trobem antecedents de la presència de l'aigua com a element d'acotament dels espais culturals, tant en llocs sagrats com en ambients funeraris. D'aquesta manera, els recursos hídrics tindrien un important paper com a agents delimitadors de les necròpolis i com a elements protagonistes en determinats ritus funeraris: ablucions, lavatoris, *lavatio* del difunt, neteja dels ossos calcinats, etc. (BLÁZQUEZ, 2001, p. 97). Aquestes circumstàncies es donen a Can Roqueta i a les veïnes necròpolis de Can Misset (PETIT, 1989, p. 11) i del Pla de la Bruguera, situada a la riba esquerra del riu Ripoll, a escassos 500 m (CLOP *et al.*, 1998, p. 12). Les anàlisis pol·líniques realitzades a la necròpoli de Can Roqueta (BURJACHS, 2002) documenten l'existència de vegetació pròpia d'un ambient humit. L'emplaçament de la necròpoli en una vall de poca profunditat i procliu a l'estancament de l'aigua i la documentació del taxó *Pseudoscizaea* (partícula pol·línica associada a etapes d'alta i ràpida erosió hídrica), junt amb la presència d'algues *Gloeotrichia*, *Spirogyra* i *Zygnema*, que prolifereixen ràpidament després dels processos pluvials, dona testimoni del protagonisme d'un mitjà humit a l'hora d'implantar un espai funerari.

La necròpoli de Can Roqueta se situa en inferioritat altimètrica respecte als llocs ocupats que la circumden. La correspondència visual entre necròpolis i hàbitat ha estat sempre un factor important en qualsevol anàlisi de context (GRAELLS, 2008, p. 38). En el cas que ens concerneix, aquesta correlació és efectiva entre tots els llocs del sector, ja que el camp visual és molt ampli i no hi ha obstacles geogràfics entre les estacions. La distància geomètrica entre la necròpoli i les ocupacions és regular (200-300 m). Així, doncs, sembla evident que hi ha un espai perifèric al voltant de l'àmbit funerari, d'uns 150 m, que podria exercir de perímetre divisor entre el món dels vius i el món d'ultratomba. Sembla força plausible que la necròpoli fos emplaçada a l'epicentre d'un medi cultural, guanyat a altres usos com ara el pasturatge, el conreu i/o l'hàbitat, i dedicat a la veneració dels ancestres. La necròpoli mostra una superfície conservada de 1.350 m² i una densitat de 0,91 estructures per m². La superfície ocupada podria ser més gran, ja que el sector occidental està rebaixat. Així, doncs, coneixem els seus límits nord, est i sud. L'orientació i el creixement del lloc es desenvolupen seguint l'eix nord sud, o, més concretament, nord-nord-oest (NNW) sud-sud-est (SSE). Quant als límits del recinte, hi ha la possibilitat que estiguessin assenyalats amb fites més o menys permanents. L'alineació de sepultures existent en el terme septentrional de la necròpoli podria ser indicativa de l'existència d'una planificació preestablerta de l'espai d'ús funerari. Així, doncs, el territori ocupat pels morts reproduiria el cànon territorial dels vius: un lloc endreçat i ben delimitat geogràficament. A la necròpoli gironina del Pi de la Lliura es constata l'existència de grans blocs de pedra emprats per delimitar l'àrea ocupada per a les tombes (PONS, SOLÉS, 2008, p. 81-83). Aquestes fites es col·locarien en els llocs més emblemàtics i oportuns. Dues d'aquestes pedres assenyalaven els límits est i oest del clos funerari, i una tercera pedra assenyalava l'estructura on es creu que es desenvolupaven les cremacions, "*ustrinium*". A la necròpoli espanyola d'Herrería IV (Guadalajara) ha estat identificat un fossat que envoltava el lloc funerari, o si més no una part (CERDEÑO *et al.*, p. 159-161). Els exemples enunciats són el paradigma d'una necessitat social, creiem que ben resolta, de

confinar els morts en un espai expressament condicionat i separat de les àrees de producció, reproducció i hàbitat. La paradoxa és que els espais funeraris es troben perfectament integrats en el territori ocupat, com si fossin una infraestructura més; s'aïlla la població finada, però se la manté a prop.

L'alta concentració de tombes existent a la necròpoli de Can Roqueta podria respondre a una qüestió d'ordre econòmic (figura 5). Així, la densitat existent seria la solució a una possible escassetat d'espai productiu. Potser l'augment demogràfic esdevingut durant la darrera fase de l'edat del bronze i la primera edat del ferro varen motivar una racionalització de l'ús del sòl útil, que donà com a resultat l'atomització d'alguns llocs com l'àrea funerària. En conseqüència, aquesta pretesa voluntat d'acotar el lloc destinat als morts queda reflectida en la dinàmica de creixement i en l'evolució interna de la necròpoli. Es documenten tombes seccionades per altres de més modernes, del mateix moment o de moments posteriors. Val a dir que la majoria de les tombes es disposen agrupades, potser per raons de filiació parental. Tot sovint, quan les antigues queden alterades per l'excavació de les noves tombes, s'observen determinades actituds de respecte i consideració per les restes pretèrites: es recullen les restes òssies, s'arregla l'aixovar i es diposita tot en la sepultura recent (CARLÚS *et al.*, 2007, p. 140).

L'anàlisi espacial del lloc permet identificar dues àrees ben caracteritzades: una, que correspon a la darrera fase de l'edat del bronze (figura 6) i als inicis de l'edat del ferro (figura 7), integrada per tombes senzilles; i una altra que pertany, exclusivament, a la primera edat del ferro, integrada per tombes senzilles i sobretot complexes. La ubicació de les sepultures complexes –recordem que són de grans dimensions i que ocupen major superfície– respon a una voluntat molt concreta: allunyar-les del nucli primigeni i, d'aquesta manera, preservar la necròpoli antiga. D'altra banda, la presència de petites concentracions funeràries sembla que indica l'existència de "fraccions de grup", segurament de llinatge. Així, l'organització de l'espai funerari podria estar relacionada amb les relacions de parentiu, com es dedueix del paisatge de túmuls de la Colomina (FERRÁNDEZ *et al.*, 1991). D'aquesta manera, l'associació de tombes identifica-

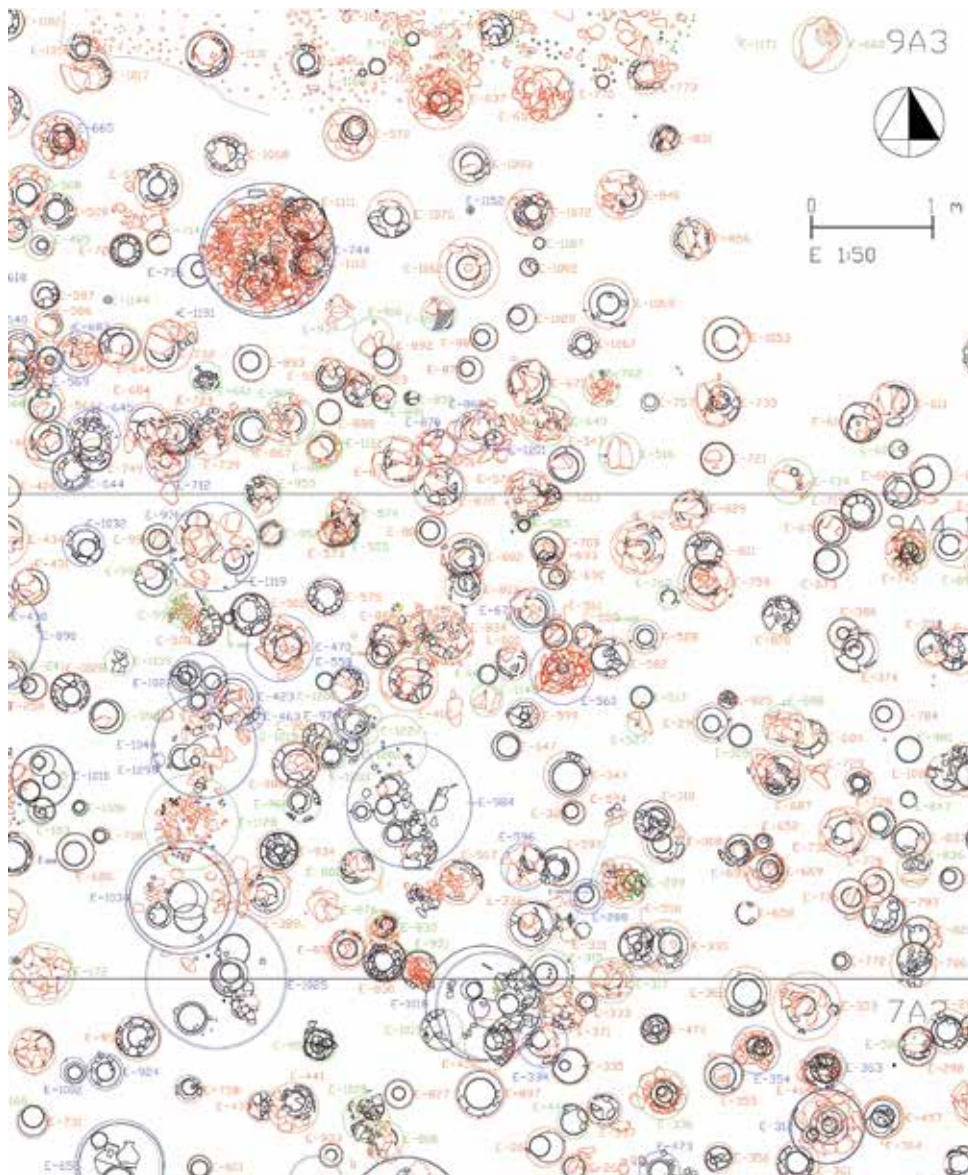

Figura 5. Quadres 9A3, 9A4 i 7A3. Escala original 1:50. Elaboració: Xavier Carlús i Martín.

51

ria el rol de la família com a clar element socialitzador de l'individu (RUIZ ZAPATERO, 2001, p. 278).

L'estat actual de la recerca ratifica la conjectura que la necròpoli de Can Roqueta és un espai sacre ben delimitat i estructurat. Desconexim, però, si aquest espai era restringit a un segment determinat de la població o no. Així, encara no coneixem el grau de correspondència entre la població dipositada i la població vivent. La població coneguda arqueològicament –nivell representat per les dades– no ha d'equivaldre

directament a l'original de manera forçosa: s'ha de tenir en compte que el destí dels finats no era sempre la necròpoli (MOLIST *et al.*, 1991, p. 78). A Can Roqueta aquestes hipòtesis queden provades a partir de les diverses manifestacions funeràries existents al marge de la necròpoli: destaquen les restes òssies inhumades, en estructures del tipus sitja, de la primera edat del ferro de Can Roqueta II i de Can Roqueta/Torre-romeu, la cremació aïllada, en fossa tipus sitja, de Can Roqueta II o les tombes senzilles de cremació de Can Roqueta/

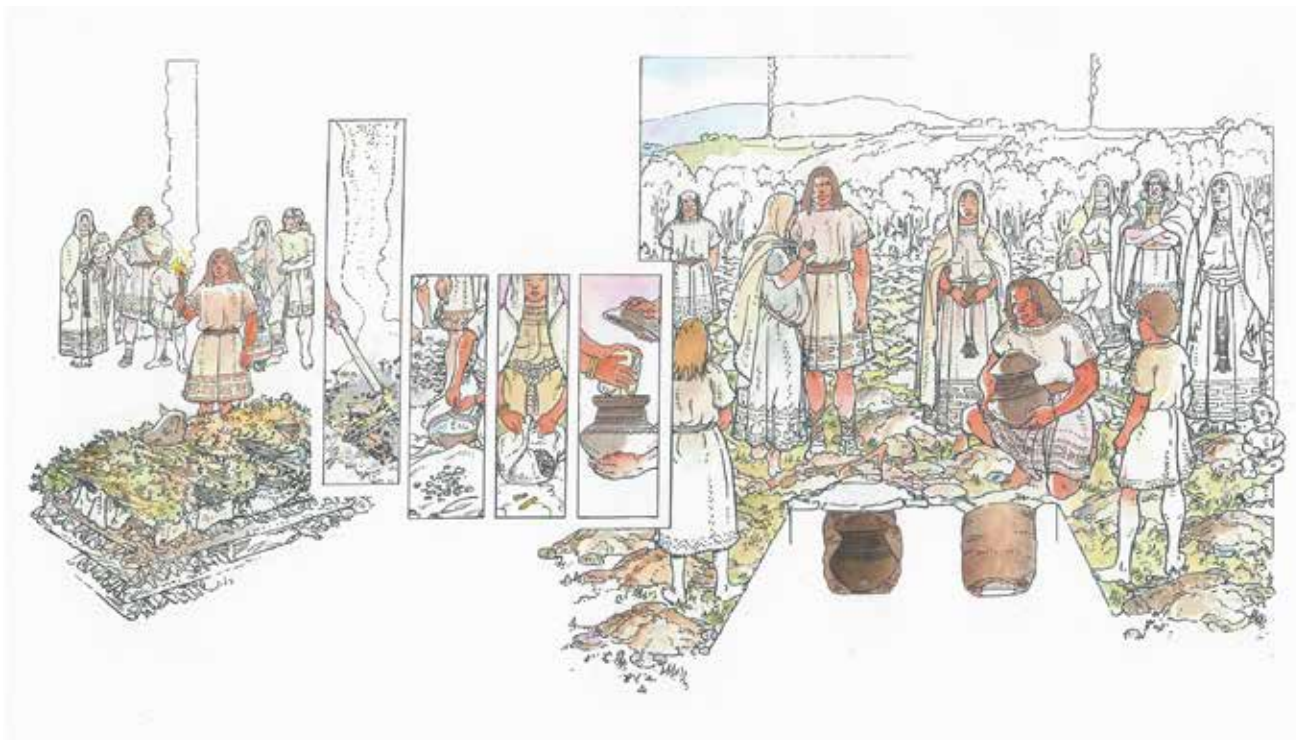

Figura 6. Representació idealitzada del ritual d'incineració i d'enterrament desenvolupats durant la primera fase de la necròpoli de Can Roqueta (bronze final i primera edat del ferro), a partir de les dades obtingudes. Elaboració: Francesc Riart, a partir d'Equip d'Excavació Can Piteu-Can Roqueta (CARLUS *et al.* (coord.), 2007, fig. 151).

Torre-romeu i de Can Roqueta/Can Revella (TERRATS *et al.*, 2007, p. 182; MAJÓ *et al.*, 2007, p. 184-189). L'anàlisi demogràfica de la necròpoli suggereix que el dret d'accés al recinte funerari devia estar restringit als individus perinatals (de menys de 12 mesos) i als infants 1 i 2 (d'entre 1 i 14 anys). Si tenim en compte l'alta mortaldat infantil, típica de les societats pre i protohistòriques, el nombre de nens aparegut a la necròpoli és excessivament baix i, per tant, ens obliga a plantejar que no tots els infants devien tenir accés al recinte (LÓPEZ CACHERO, 2005, p. 501-524; 2006, p. 102-132). Per explicar la nul·la o minsa presència de nens a les necròpolis s'hauria de valorar l'existència de localitzacions alternatives, com ara llocs específics, enterraments domiciliaris (sota paviment) etc., o normes i/o ritus alternatius, específics per a "no incorporats". Ens consta que els òbits dels infants dipositats extramurs segueixen el mateix ritu predeposicional que els individus dipositats a l'interior de

la necròpoli. L'exemple ens el proporciona una tomba aïllada, de la primera edat del ferro, de Can Roqueta/Can Revella. D'altra banda, les inhumacions localitzades a Can Roqueta II confirmen la sospita de rituals pre i deposicionals alternatius, destinats a individus i/o col·lectius aliens al clan o al grup. La conclusió que s'extreu és que a la necròpoli de Can Roqueta fou enterrada tota la població finada del lloc: dones, homes i, en menor proporció, infants, i de tots els estrats socioeconòmics, entre els quals es testimonien algunes diferències materials. La relativa i subtil asimetria dels equips funeraris, durant la darrera fase de l'edat del bronze, apunta l'existència de processos de diferenciació social (RUIZ ZAPATERO, 2001, p. 258). Desconexem, però, si aquestes diferències responen a una qüestió de rang grupal o d'estatus familiar. A la necròpoli francesa de Le Moulin de Mailhac s'observa, durant la transició a la primera edat del ferro, l'aparició de tombes amb rics aixovars, que molt possiblement

Figura 7. Representació idealitzada del ritual funerari desenvolupat durant la darrera fase de la necròpoli de Can Roqueta (primera edat del ferro), a partir de les dades obtingudes. Elaboració: Francesc Riart, a partir d'Equip d'Excavació Can Piteu-Can Roqueta (CARLÚS et al. (coord.), 2007, fig. 166).

eren indicadors de “patriarques familiars” (LOUIS/TAFFANEL, 1955-1960). D'aquesta manera, l'asimetria material existent podria expressar les diferències de rol social dins de la mateixa unitat domèstica.

Conceptualització del ritual funerari

L'acte ritual, juntament amb el mite, és un dels dos llenguatges religiosos fonamentals. El ritu o “llençatge de la metonímia” és l'acte simbòlic per excel·lència i, per aquesta raó, és també l'acció religiosa per definició (SALAZAR, 2009, p. 215). Etimològicament, el terme “ritu”, del sànscrit “*rita*”, assenyalava aquell acte realitzat en conformitat amb les ordenances i les pràctiques socials establertes per la societat des de temps pretèrits. El ritu és una de les nocions fonamentals de l'univers jurídic, religiós i moral dels indoeuropeus, és l'ordre que regula l'estructura de l'univers, el moviment dels astres, la periodicitat de les

estacions i les relacions entre els éssers humans i les divinitats, com també les relacions dels homes amb ells mateixos (DUCH, 1997, p. 162; BENVENISTE, 1983, p. 297-298). Alguns autors moderns acostumen a emprar els termes ritu i culte com a sinònims. Altres, mantenen que el culte és un tipus de concepte global que abraça totes les pràctiques rituals d'un col·lectiu humà. Així doncs, podríem entendre per “culte” el conjunt de la vida ritual d'una creença determinada. Un ritual és un conjunt d'accions que es practiquen a conseqüència d'unes circumstàncies precises, com la mort d'un individu. Un ritu designa els elements constitutius d'un ritual com, per exemple, la preparació del difunt, la cremació del cos, l'acció d'ungir, etc. La característica essencial de tot acte ritual és la repetició. En conseqüència, el ritu actua com un mètode que permet, en primer lloc, captar allò que es oculta, és a dir, comprendre allò que ens amaguen els esdeveniments i els incidents que ens sobrevenen; en segon

lloc, el ritu permet vincular aquests successos a les creences i a les possibilitats rituals d'una cultura determinada; i, finalment, permet incorporar allò que és comprès a l'existència normal dels individus i/o dels grups humans.

El ritu determina, alhora, les característiques de la conducta ritual; així doncs, un ritual és una forma de comportament culturalment prescrit, que no té una finalitat pràctica específica, sinó que té un propòsit expressiu, i que generalment s'associa a nocions de caire religiós o sobrenatural (SALAZAR, 2009, p. 216). Per a C. Salazar, el comportament ritual és un tipus de llenguatge; el seu objectiu és la comunicació, la transmissió d'algun missatge que es realitza sempre mitjançant un acte o ritu, que va més enllà de la mera verbalització. Així, les característiques més importants de l'acte ritual són: posseir regularitat pautada i periodicitat, tenir sentit per a un cert nombre d'individus, presentar-se de manera dramàtica i produir unitat de sentiments en el grup social mitjançant una experiència participativa. Els antropòlegs han descrit la utilitat del ritu com un mitjà idoni per reduir l'angoixa vital de l'ésser humà enfront de les experiències imprevisibles i els enigmes de l'existència. És conegut que la condició humana es troba sotmesa a múltiples adversitats i reptes, perquè, fonamentalment, l'ésser humà és contingent. A causa d'aquesta "fragilitat", l'home ha de practicar accions rituals, oferir ofrenes i complir preceptes, amb la finalitat d'afavorir la compassió dels esperits i dels éssers superiors (DUCH, 1997, p. 164-165). A. M. Hocart posa de manifest que la funció del ritu és doble: d'una banda pretén assolir una finalitat immediata i precisa com, per exemple, obtenir bones collites, descendència, etc.; i, d'altra banda, vol assolir un propòsit més abstracte, com, per exemple, l'obtenció de salut, la superació de la mort, etc. Amb el ritual es pretén encarar amb èxit una nova situació individual i/o col·lectiva (DUCH, 1997, p. 167-168). Fins a quin punt es transcendent la mort en les comunitats pre i protohistòriques ho demostra la reiteració dels ritus de transit i de traspàs. Aquestes accions són la forma més dramàtica dels ritus, que Arthur van Gennep (1873-1957) denominava "de pas". Segons l'antropòleg alemany, aquestes formes rituals consten de tres etapes o estadis: separació, transició o marge i agregació. Entre els ritus de separació trobaríem l'ex-

posició del cos, el transport del mort a l'exterior, la cremació dels seus bens, les ablucions, la purificació de la matèria mitjançant l'acció del foc, la deposició de les restes i la clausura de la tomba.

Els ritus caribs permeten exemplificar aquestes accions de separació. En primer lloc, cal assenyalar que estan convençuts que els morts només van al "país de les ànimes" quan els ossos s'alliberen de la carn. Així, doncs, el ritu principal consisteix a extreure la carn o esperar que desaparegui per ella mateixa. Els betsileos de Madagascar tenen la mateixa idea sobre la mort; en aquest cas, la descomposició del "soma" s'accelera amb l'ajuda del foc. La destrucció del cadàver mitjançant procediments diversos com ara la putrefacció ràpida, la cremació, etc., presenta un objectiu primordial: separar els components de l'individu: el material (*soma*) i l'espiritual (*psique*). Les cerimònies funeràries dels todes, de l'altiplà de Nilgiri, al sud de l'Índia, tenen el mateix caràcter ritual: cremació del mort, segregació i cremació dels bens materials, i deposició dels vestigis. A més, els todes alcen un petit amuntegament de pedres sobre el dipòsit funerari (GENNEP, 2008, p. 207-210). En *Els ritus de pas* (1909) Arthur van Gennep descriu detalladament les cerimònies funeràries dels kols de l'Índia. La seqüència és la següent: immediatament després de la mort, el cadàver és dipositat a terra "amb l'objectiu que l'ànima localitzi més fàcilment el camí que duu a la casa dels morts", es renta i es pinta de groc a fi de foragitar els dimonis; els parents i els veïns planyen, mentre s'emplaça el difunt en una civera de bambú, amb els peus al capdavant perquè l'ànima no trobi el camí de tornada a casa, i se segueix una ruta plena de voltes i marrades; cada persona del seguici, on no poden figurar els infants, porta una torxa que llençarà a la foguera; s'hi diposita arròs o instruments i a la boca del difunt s'introdueix pa d'arròs i monedes d'argent per al "viatge"; s'encén la foguera i es crema el cadàver i la civera, per impedir el retorn del finat; un cop calcinat el cos, els homes en recullen els ossos, els dipositen dins una urna que duen al domicili del mort. Al cap d'un cert temps, es purifica la casa mitjançant un àpat consagrat i s'enalteix la vida del mort amb càntics i balls. L'urna funerària es col·loca dins d'un clot de petites dimensions i es cobreix amb terra. Damunt del conjunt es fixa una pedra alçada a manera d'estela.

Entre els ritus d'agregació trobaríem els banquets consecutius als funerals, les festes commemoratives, les visites als difunts, etc. Els ritus d'agregació al món d'ultratomba són assimilables a les cerimònies d'adopció, d'agregació al grup, d'hospitalitat, etc. És en aquesta categoria on s'han de classificar els "balls dels morts" executats per alguns pobles amerindis, pels anyanja africans, etc. (GENNEP, 2008, p. 228-229).

La idea més difosa és que el món d'ultratomba és anàleg al nostre i que la societat s'hi organitza com en el món dels vius. En aquestes circumstàncies, cada individu torna a encarnar el rol detingut al clan, l'edat, etc. El trànsit i l'entrada a l'altre món comporten una sèrie de ritus de pas, els quals depenen, en gran manera, de la distància i de la topografia del món d'ultratomba. Així, doncs, els "sobrevivents" subministren al "viatger" tots els elements necessaris, tant materials com màgics: vestits, aliments, instruments, amulets, eines, senyals, contrasenyes, etc., que garanteixin una bona travessa i una acollida favorable.

El tractament del cos *post mortem* ha estat el mitjà més emprat a l'hora de facilitar l'alliberament de l'ànima i el viatge vers el més enllà. La sublimació del cos mitjançant el concurs físic del foc ha estat un dels ritus de pas més emprats per les societats més ancestrals (prehistòriques i/o històriques). La cremació *stricto sensu* fa referència a un ritu funerari, una acció cultual, i difereix d'altres pràctiques que empraren el foc per a usos no estrictament mortuoris. Segons D. Campillo (1991), la relació entre els enterraments i la calcinació és molt freqüent en molts jaciments prehistòrics; ocasionalment, el mort podia reposar sobre un llit de cendres, però en aquest cas no podem parlar de cremació, sinó més aviat d'un intent de reescalfar el cadàver per tornar-lo a la vida (PERLES, 1977); consegüentment, sembla que sols es pot parlar del ritu de la cremació mortuòria a través d'una intenció religiosa, que comença a partir de l'edat dels metalls (CAMPILLO, 1991, p. 68).

Segons F. Gracia (2003), el concepte del foc i la seva aplicació pràctica són dos aspectes fonamentals en la superestructura ideològica de les comunitats caçadores-recol·lectores i productores. Així, doncs, el foc tindria diverses aplicacions; el foc seria germinador, purificador, destructor, agent cultual, etc. (GRACIA, 2003, p. 181). L'aigua i el foc són els dos elements principals del culte i de les pràctiques rituals, són components antagònics i

permeten representar els principals cicles de l'existència humana, com la vida i la mort. Des del moment que l'ésser humà utilitza el foc, per transformar aliments, escalfar, il·luminar o defensar el seu hàbitat, es produeix una transformació interna dels col·lectius socials a causa de la seva influència. Per exemple, diverses escoles antropològiques suggereixen que les tradicions, els relats mitològics i les llegendes són conseqüència de la comunicació entre els individus a l'entorn de la llum i l'escalfor d'un foc. La relació entre la combustió i els éssers humans inclou l'ús del foc per comunicar-se amb els déus o amb el més enllà. Així, la major part dels cultes religiosos empren aquest element com agent transformador d'ofrenes alimentàries, sacrificis, etc. El foc fa la transformació i purificació de les ofrenes, i ascendeix en forma d'emanació vers el més enllà, suposada residència dels esperits i dels déus. En el moment de la mort, la cremació del cadàver anteposa la purificació de les despulles a la conservació del cos. En el nostre cas, el foc clou el cicle de la vida i actua com a element de mutació. ●

55

Bibliografia

M. ALMAGRO BASCH, C. SERRA RÀFOLS, J. COROMINES (1965), *Carta Arqueológica de España*, Barcelona: CSIC.

M. ALMAGRO GORBEA (1977), "El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica", *Saguntum*, núm. 12, Universitat de València, p. 89-141.

É. BENVENISTE (1983), *Vocabulario de las instituciones indoeuropeas. I: Economía, parentesco, sociedad; II: Poder, derecho, religión*, Madrid: Taurus (Ensayistas; 200).

P. BOSCH I GIMPERA (1913-1914), *La col·lecció de Prehistòria al Museu de Sabadell*, Barcelona: IEC, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans V, p. 871-873.

F. BURJACHS (1999), "Anàlisi pol·línica de Can Roqueta, sector DIASA" dins P. GONZÁLEZ, A. MARTÍN, R. MORA (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, Barcelona:

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 242-246 (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 16).

F. BURJACHS (2002), “Anàlisis pol·líniques de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta” [treball inèdit].

D. CAMPILLO (1991), “Cremació-incineració”, *Limes*, núm. 1, p. 68-74.

X. CARLÚS (2002), “Caracterització de les estructures funeràries del bronze final de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)”, Universitat Autònoma de Barcelona, [treball d'Investigació de 3r cicle, inèdit].

X. CARLÚS, C. LARA (2004), “La necròpoli de Camps d'Urnes de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)”, *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001* (Barcelona, 2001), Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 59-63.

X. CARLÚS, C. LARA, F. J. LÓPEZ CACHERO (2007), “El món funerari de Can Roqueta” dins X. CARLÚS, F. J. LÓPEZ CACHERO, M. OLIVA *et al.* (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell, Ajuntament de Sabadell, p. 137-181 (Quaderns d'Arqueologia; 4).

X. CARLÚS, N. TERRATS (2003), “El poblament prehistòric i antic a la conca mitja del riu Ripoll: dels caçadors recol·lectors a l'antiguitat tardana”, *Arraona*, núm. 27, p. 26-45.

S. CASELLAS (1999), “Estudi de les restes faunístiques de Can Roqueta, sector DIASA” dins P. GONZÁLEZ, A. MARTÍN, R. MORA (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, p. 255-283 (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 16).

P. V. CASTRO (1994), *La sociedad de los Campos de Urnas en el nordeste de la Península Ibérica. La necrópolis de El Calvari (El Molar, Priorat, Tarragona)*, Oxford: Tempus Reparatum (BAR International Series; 592).

M. L. CERDEÑO, T. SAGARDOY (2007), *La necrópolis celtibérica de Herrería III y IV (Guadalajara)*, Zaragoza: Centro de Estudios Celtibéricos, Junta de Castilla-La Mancha (Estudios Celtibéricos; 4).

LL. DUCH (1997), *Antropologia de la religió*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d'Or).

A. GENNEP (2008), *Los ritos de paso*, Madrid: Alianza Editorial (Antropología).

F. GRACIA (2003), “Fuego: las acciones, los rituales y la vida” dins E. ARDÈVOL *et al.* (dir.), *Antropología de la religión. Una aproximación interdisciplinar a las religiones antiguas y contemporáneas*, Barcelona: UOC, p. 181-274.

F. J. LÓPEZ CACHERO (2006), *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*, Societat Catalana d'Arqueologia (SCA), tercera edició del Premi Memorial Josep Barberà.

D. MAS (1989), *El relleu del Vallès Occidental: l'evolució geomorfològica quaternària del Vallès Occidental*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

J. MALUQUER DE MOTES (1945-1946), “Las culturas hallstáticas en Cataluña”, *Ampurias*, 7-8, p. 115-182.

C. MENSUA, R. PIQUÉ (2002), “L'ús del combustible en el ritual funerari de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)”, Servei d'Anàlisis Arqueològiques de la Universitat Autònoma de Barcelona [estudi inèdit].

M. MOLIST, W. CRUELLS, J. ANFRUNS (1991), “Reflexions a l'entorn de la metodologia per a l'estudi de les necròpolis d'incineració. Aplicació als exemples d'Osona, Coll s'Avenc i Serrat de Balà (Tavertet)”, *Limes*, 1, p. 75-86.

S. MONTÓN, J. MARTÍNEZ (1999), “Les restes faunístiques prehistòriques de Can Roqueta, sector DIASA. Campaña de 1995” dins P. GONZÁLEZ, A. MARTÍN,

R. MORA (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 16), p. 258-283.

M. MONTERO (2004), “Informe sobre les restes de fauna recuperades al jaciment de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)”, Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Prehistòria [informe inèdit].

P. PALOL (1958), *La necrópolis hallstàtica de Agullana (Gerona)*, Madrid: Biblioteca Praehistorica Hispana I.

C. PERLES (1977), *Préhistoire du feu*, París: Masson.

M. A. PETIT (1986), “Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña (comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès y Baix Llobregat)”, Universitat Autònoma de Barcelona, [tesi doctoral inèdita].

R. PIQUÉ (1999), “Anàlisi antracològica de Can Roqueta, sector DIASA” dins P. GONZÁLEZ, A. MARTÍN, R. MORA (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, Barcelona: generalitat de Catalunya. Departament de Cultura (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 16), p. 207-220.

E. PONS (1984), *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro (1100-600 aC)*, Girona: Generalitat de Catalunya-Diputació de Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, sèrie monogràfica, 4.

E. PONS, A. SOLÉS (2000), “La necrópolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres, la Selva). Excavació de salvament de 1999” dins *Actes de les V Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, p. 50-54.

E. PONS, A. SOLÉS (2008), *La necrópolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres, la Selva) ara fa 3000 anys*, Vidreres: Ajuntament de Vidreres i Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

N. RAFEL (1993), *Necrópolis del Coll del Moro*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 12).

M. C. ROVIRA (1997), “Uso y manipulación del metal en el asentamiento protohistórico de Els Vilars (Arbeca, Lleida): los materiales de cobre y bronce”, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, p. 213-227.

N. ROVIRA, R. BUXÓ (1999), “Anàlisi paleocarpològiques de Can Roqueta, sector DIASA” dins P. GONZÁLEZ, A. MARTÍN, R. MORA (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 16), p. 220-233.

G. RUIZ ZAPATERO (1985), “Los Campos de Urnas del nordeste de la Península Ibérica”, Universidad Complutense de Madrid, vol. 2 [tesi doctoral inèdita].

G. RUIZ ZAPATERO (2004), “Casas y tumbas. Explorando la desigualdad social en el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro del NE de la Península Ibérica”, *Mainake*, 26, p. 293-330.

C. SALAZAR (2009), *Antropologia de les creences*, Barcelona: Fragmenta.

A. TOLEDO (2006), *La necrópolis d'incineració del bronze final transició a l'edat del ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona): els resultats de la campanya d'excavació de 1974*, Girona: Edicions del MAC-Girona (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona) (Sèrie Monogràfica; 24).

J. VILA I CINCA (1913), *Memòria: dels treballs realitzats en les excavacions dels voltants del Santuari de Nostra Senyora de la Salut de Sabadell*, Sabadell: Imp. Torner.

J. VILA I CINCA (1927), *Memoria de los trabajos realizados en las excavaciones de las cercanías del Real Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell*, Sabadell: Imp. Ribera. ●